

HERMANN RÓBERT

LISZNYAI KÁLMÁN MINT A SZABADSÁGHARC HADTÖRTÉNÉSZE¹

■ 1849. március 13-án a hivatalos lap, a *Közlöny* hasábjain a következő, március 11-i dátumú felhívás jelent meg:

„Magyarország szabadságharca annyi magasztos, lelket emelő példáját mutatja fel a katonai képességnek, oroszlányi bajnokságnak, az önmegtagadás- s önfeláldozásnak, miképp ily rövid hadviselésben alig van a történet lapjaiban ennyiről emlékezet.” Az Országos Honvédelmi Bizottmány „óhajtja e szent harcnak nemcsak nagyobb méretű lenyomatát hagyni az utókorra, hanem lélekemelő s bámulatra ragadó egyes hőstettek emlékét is ajándékkal átadni. Ezen fontos feladat létesítésére a külön hadosztályokhoz több gyakorlott tollú s egyszersmind tiszta jellemű egyén kívántatik, kik a hadi ügy folyamatát, mint egyes tetteket az igazsághoz híven följegyezve, anyagot készítsenek elő egy, a Honvédelmi Bizottmány által később felkérendő historiográf munkájára, ki Magyarország e legdicsebb harcának töredékes vázlataiból egy minden részeiben hű egészet alkothasson.” Felkéri tehát azokat, akik „a kijelent feladatnak megfelelni hivatást és képességet éreznek magokban”, hogy mielőbb jelentkezzenek az OHB tagjánál, Jósika Miklósnál.²

Jelentkezőkben nem volt hiány. Március 16-án már megszülettek a kinevezések is. A Damjanich János által vezérelt I. és III. hadtestekhez Zalár József költőt rendelték. Görgői hadseregéhez, ami ebben az esetben a II. és VII. hadtesteket jelentette, Lisznai Kálmánt, civilben szintén költőt neveztek ki. A Perczel Mór parancsnoksága alatti bécsi (IV. hadtesthez Mészáros Károlyt küldték. Mészáros korábban az „Egyenlőségi Társulat” tagja volt, civilben ügyvédként dolgozott. A Vécsey Károly vezette aradi ostromsereghez (V. hadtest) Dobrossy István kapott kinevezést. Dobrossy korábban az *Országgyűlési Tudósítások* munkatársa, amellet országgyűlési gyorsíró is volt. Bem erdélyi hadseregéhez (VI. hadtest) Kővári Lászlót, az ekkor már viszonylag közismert történészt és újságírókat küldték. Végül a komáromi várórséghez Friebeisz István újságírókat küldték. A történészek köre a későbbiekben sem bővült.³

A gondolat születéséről semmit sem tudunk. Az OHB iratai között nincs nyoma annak, hogy a felhívás megjelenése előtt mikor és ki vetette föl a hadtörténeti jegyzők kinevezésének szükségességét. Az iratok alapján két személyiség szerepe tűnik kézenfekvőnek: Nyáry Pálé, aki valamennyi rendeletet aláírta, és Jósika Miklósé, akinél a hadtörténeti jegyzőségre pályázóknak jelentkezniük kellett. Jósika önéletrajzi jellegű írásaiban és emigrációs levelezésében azonban nincs nyoma annak, hogy ő lett volna a kezdeményező. Mészáros Lázár hadügyminiszter emlékirataiban szintén jóízűen élcelődik a hadi Tacitusok fölött; ennek alapján feltételezhetjük, hogy nem ő kezdeményezte a kiküldetéseket.⁴

Az érdekeltek írásai sem árulnak el közelebbi részleteket. Mészáros Károly emlékiratában csupán a kinevezés tényét konstatálja, még a pályázatról sem szól.⁵ Kővári László öregkori emlékezése pedig kimondottan zavaros. Eszerint március 15-én Kossuth magához hívatta, s Kővári úgy vélte, talán a sajtóirodába akarja beszoztani. Közben hallja a hírt, hogy Bem bevette Nagyszebent. Kossuth előszobájában ott találta Mészáros Károlyt, Székely Józsefet, Maár Lajost és Lauka Gusztávot.

Előttük állt Jósika Miklós, s osztotta az utasításokat. Ők értették meg Kővárival, hogy a hat táborhoz hat haditudósító indul. Jósika Kővárhoz fordult: „Brassait még utoléri, megbízatást kapott, szedje össze a Generalkommandó térképeit; [az Ön] megbízatása, szedje össze a Gen[eral]kommandó s a román Pacifications Comité iratait; ott marad az erdélyi hadtestnél, a Közlönynek hadi tudósításokat, a kormánynak bizalmas közleményeket küldenek.” majd nyílt az ajtó, s belépett Kossuth, „lelkésített s pár bizalmas utasítást adott”. Az életteli beszámolóval két probléma van. Egyrészt az, hogy Kővári a sajtóján kívül csupán egyetlen történeti jegyző, Mészáros Károly nevére emlékezett pontosan; a másik az, hogy Kossuth ezen a napon nem Debrecenben, hanem Törökszentmiklóson volt.⁶

Zalár József önéletrajzi levelében is csupán az szerepel, hogy ő maga ugyan nem akart jelentkezni, de Vachott Sándor és Sárosi Gyula karonfogták, elvitték Jósika Miklóshoz, s bemutatván, ajánlották historiográfusnak.⁷

A szabadságharc vezetői tehát elérkezettnek látták az időt az események minél alaposabb dokumentálására. Mindez persze nem volt előzmények és minták nélkül. A cs. kir. hadseregben már régen a bevett szokások közé tartozott az ún. hadműveleti naplók vezetése. Ezekben a vezérkari tisztek jegyezték fel napról napra az egyes dandároknál, hadosztályoknál vagy hadtesteknél, várórségeknél előforduló fontosabb eseményeket. A polgári személyek, illetve a tollforgató kedvű katonák (főleg frissen beállt honvédek vagy önkéntesek) által írt haditudósítások pedig már a szerb fölkelés kitörésétől kezdve igen tekintélyes terjedelemben jelentek meg az egyes napi- és hetilapok hasábjain. Az OHB tehát szervezetszerű keretet próbált adni ennek a dokumentációnak. Az OHB által később felkérendő történetíró személyét csak találgathatjuk; valószínűleg Horváth Mihály püspök lehetett a jelölt.

De miért éppen ekkor, és miért éppen az említett személyeket nevezték ki? Utalnunk kell arra, hogy 1848 decembere után egyedül a Délvidékről érkeztek jelentősebb sikerekről hírek, s az OHB és a hírlapok szerkesztői a többi hadszínterek előrsi összecsapásairól voltak kénytelenek győzelmi reményekre alapot adó tudósításokat összeeskábálni. A cs. kir. főerők december közepi betörése után aztán már ilyenek sem igen akadtak, a Délvidék január közepi kiürítése után pedig már a szerb harctérről sem lehetett győzelmi jelentéseket várni. A közvélemény fellelkésítésére csupán Bem erdélyi sikerei adtak módot.

A helyzet január második felében változott meg. Ekkorra azonban a hivatalos hadijelentések mellől eltűntek azok az életteli helyszíni beszámolók, amelyek az 1848 nyári és őszi lapszámokra még jellemzők voltak. Emellett éppen Bem sikerei, a Székelyföld 1849. januári felszabadítása következtében derült ki, hogy a hadiesemények egy részéről korábban sem hivatalos, sem magántudósítások nem érkeztek. Ilyen volt például a háromszéki önvédelmi harc, amelyről először a *Közlöny* január 16-i számában számolt be Macskási (Matskási, Matskási) Antal. Valószínűleg a február 22-én Debrecenbe érkezett Kővári Lászlótól kapott adatok alapján írta meg *Háromszék az utósó időben* című összefoglalóját az *Esti Lapok* hasábjain a szerkesztő, Jókai Mór.⁸ A székely hősköltemény iránt megnövekedett érdeklődést elégítette ki maga a hírhez Kővári is, amikor a *Közlöny* március 7-i számában *A székely nép* címmel összefoglalta az 1848 novembere és 1849 januárja között történeteket. Noha a cikk bevezetőjében arról írt, hogy célja nem a székely nép megéneklése, hanem az áruló vezérei által „dicső nevére” kent szenny letörlése, a cikk befejezése nem hagy kétséget a szerző igazi szándékáról: „Mesének hittem a szent sorokat, melyek egy 60 4szeg m[ér]f[ö]ldnyi Spárta lelkes életéről szóltak; de a székelyeket látva az elszigetelés napjaiban, mondhatom, mint az egy Istent hiszem, hogy Spárta létezett.”⁹

Bizonyítani ugyan nem tudjuk, de valószínűsíthető, hogy a *Közlönyt* az OHB részéről felügyelő, erdélyi születésű Jósika Miklósnak ezek a tudósítások adhatták az ötletet a hadtörténeti szervezet létrehozásához.

Mit tudunk a jelöltekről?

Dobrossy (1848–49-ben Dobrossi) István ügyvéd, országgyűlési gyorsíró volt, az 1843–1844-es *Országgyűlési Tudósítások* munkatársa. Szeverin álnéven a *Pesti Divatlap*ban igen elismerő ismertetést írt Petőfi verseskötetéről 1845-ben. 1848 előtt ő védte – díj nélkül – Táncsics Mihályt, s 1848-ban ő adta ki Kölcsey országgyűlési naplóját. Munkatársa volt a *Jelenkor*, a *Társalkodó*, a *Regélő Pesti Divatlap*, az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* című lapoknak. 1848-ban többek között Pest város megerősítéséről tett közzé cikket ez utóbbiban.¹⁰ Táncsics igyekezett meghálálni Dobrossy szívességét, 1848. június 11-én a *Munkások Ujsága* hasábjain olyan személyiségek sorában ajánlotta képviselőül, mint Petőfi, Vasvári, Jókai, Madarász József és László.¹¹ 1848 nyarán egy ideig a Kossuth *Hirlapja* technikai szerkesztését is ellátta.¹² 1849. január 24-én Kossuth őt küldte futárként Perczel Mór vezérőrnagyhoz.¹³

Friebeisz István, Pest megyei esküdt, az Ellenzéki Kör tagja, az 1847–1848. évi országgyűléseken magánosok és testületek hivatalos levelezője volt. (Egy titkosrendőri jelentés az Ellenzéki Kör országgyűlési tudósítójának nevezi.) Emellett rendszeresen írt a *Regélő*, a *Honderű* és az *Életképek* című lapokba is. 1848-ban a *Közlöny* országgyűlési rovatának egyik szerkesztője volt. Nyáron testvérével, Friebeisz Ferencsel együtt beállt a 2. honvédszászlóaljba, ahol október 25-én kinevezték főhadnaggyá, de később visszatért a *Közlöny*hez.¹⁴ 1848. december 31. után ő is követte az országgyűlést Debrecenbe, de a „Pesten tett előleges téli beszerelés szállásfizetés, halmozott útiköltségek, az itteni kimondatlan drágaság” lehetetlenné tette, hogy „az ügyis ideiglenesen megengedett fizetésből” megélhessen, ezért már január 15-én kérte Nyáry Pált, az OHB tagját, hogy az országgyűlési gyorsírók 4 forintotapidíját neki is utalványoztassa. Friebeisznek lehettek kétségei a debreceni tartózkodás időtartamáról, mert a kérvényben mellékesen megjegyezte, „nem tudhatni, mely percben kell tovább utazni”.¹⁵

Kővári László, a marosvásárhelyi tábla kancellistája, kiterjedt tudományos és publicisztikai tevékenysége révén már 1848 előtt ismert volt. (1839 óta jelentek meg írásai).¹⁶ 1848. május 2-án Kolozsvárott indította meg *Ellenőr* című lapját, amely egészen a város elesteig, november 14-ig jelent meg. A lapban az elsők között követelte az erdélyi jobbágyviszonyok azonnal megszüntetését.¹⁷ 1848. június 9-én kinevezték a belügyminisztérium statisztikai hivatalának rendes tagjává. Kinevezése után már Dózsa Dániel vitte a lap szerkesztését, Kővári hivatalának elfoglalására Pestre ment. Augusztus végén a *Pesti Hirlap*ban írt cikket Erdély különállása ellen. Szeptemberben az országgyűlési küldöttség kísérőjeként ő is megfordult Bécsben, majd október elején az OHB megbízásából visszatért Erdélybe. Ott volt az agyagfalvi gyűlésen, részt vett a székely tábor kudarccal végződő hadjáratában, s mint annyian, Háromszékre menekült, s tanúja volt a székely önvédelmi harcnak. Innen Gedeon József vezérőrnagy csapatainak támadása után Dózsa Elekkel és az isztambuli magyarok által küldött Scheidenberg hadmérnökkel Moldvába utazott, ahol Foksánban találkoztak az angol konzullal. Tőle tudták meg a december 2-i trónváltozást, s a konzul azt állította, hogy az új királlyal már folynak a béketárgyalások.

Hazaérkezésük után a kézdivásárhelyi tanács ennek alapján tette közzé a trónváltozás és a béketárgyalások hírért. Ez is egyik oka volt annak, hogy Háromszék fegyverszüneti tárgyalásokba kezdett a cs. kir. csapatokkal. Kővári a december 28-i árapataki szerződés után rövid időre a moldvai Bacăuba menekült. Csak Bem győztes észak-erdélyi hadjárata után tért vissza előbb Marosvásárhelyre, majd onnan Kolozsváron át utazott Debrecenbe,¹⁸ ahová 1849. február 22-én érkezett meg.¹⁹ Február 24-én hosszú beadványt intézett az OHB-hoz Erdély, azon belül pedig főleg a Székelyföld rendezésével kapcsolatban teendő intézkedésekről.²⁰ Már-

cius 7-én már a *Közlönyben* jelent meg tőle hosszú cikk, *A székely nép* címmel, a háromszéki önvédelmi harc részleteiről.

Lisznyai Kálmán költő szintén jogot végzett, s Nógrád megyében volt aljegyző, táblabíró s törvényszéki hivatalnok. 1843-ban ismerkedett meg Petőfivel, s később azzal tette magát nevezetessé, hogy első verseskötetét Petőfinek ajánlotta. Tagja volt a fiatal írókat tömörítő Tízek Társaságának, s az 1848 márciusi átalakulás után a *Marczius Tizenötödike* szerzői közé tartozott.²¹ Országos ismertségre valószínűleg azzal tett szert, hogy a Vahot Imre által kiadott országgyűlési kötetben versciklusban mutatta be a nevezetesebb ellenzéki politikusokat.²² Azt nem tudjuk, hol volt, és mit csinált március 15-én; a kortársi beszámolókból nem szerepel a neve, s a nagy napon játszott szerepéről beszámoló tudósítások mind kései-ek és megbízhatatlanok.²³ Két – nem túl megbízható – visszaemlékezés szerint ott volt a Pest városi Rendre Ügyelő Választmány 1848. március 18-án Pozsonyba küldött, Hajnik Pál vezette küldöttségének soraiban is.²⁴

1848 májusában Pest és Komárom megyék küldöttségével utazott Erdélybe, s részt vett az utolsó erdélyi országgyűlésen.²⁵ Ezt követően visszatért Pestre, ahol belépett a baloldal egységes szervezetének szánt Egyenlőségi Társulatba, amelynek 39 (a negyedik legtöbb) szavazattal választmányi tagja is lett.²⁶ Egy július 23-i hírlapi tudósítás szerint aznap a Radical Körből hazaindulva rosszul lett, összeesett, szájából vér ömlött, s végül a segítségül hívott orvos vitette lakására, ahol gonos ápolásban részesítette.²⁷

Kossuthhoz intézett későbbi jelentése szerint 1848. július végén ismét Erdélybe ment, „a Kossuth-huszárok kiállításában s a székely nép közti lelkesítésben részt veendő”. A dátummal kapcsolatban az okoz némi kétséget, hogy Berzenczey László kormánybiztos csupán augusztus 17-én kapott megbízást Kossuthtól az említett lovascapat kiállítására.²⁸ Berzenczey és kísérete augusztus 24-én érkezett Kolozsvárra, majd augusztus 30-án Marosvásárhelyre. Szeptember 12-én Lisznyai is ott volt Háromszék Szentkatolnán tartott közgyűlésén, s ő maga is beszédet mondott. A részt vevő Bíró Sándor református lelkész emlékirata szerint „hangja éles csengésű, de nyelve, beszéde nagyon palóciás, mit székely ember nem érthet, következőleg hatátnélküli szónok lévén, babért csakis az általa választott költői pályán arathat”.²⁹

Lisznyai tehát részt vett a Kossuth-lovagok, a későbbi 15. (Mátyás) huszárezred toborzásában és kiállításában, állítólag mint Berzenczey segédtisztje; Bíró Sándor emlékezése szerint azonban csak a titkára volt. Ugyanakkor érdekes, hogy a Berzenczey küldetéséről és a huszárezred történetéről megjelent visszaemlékezések egyike sem említi a szentkatolnai gyűlést követő időszakból a nevét. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy – mint Kossuthnak szóló levelében írja – 1848 őszén a kolera ledöntötte a lábáról, s Marosvásárhely 1848. november 5-i elvesztésekor már felgyógyultan, maga is menekülni kényszerült, valószínűleg a még ellenálló háromszéki területre, „s ott több csatákban, még katonailag le nem kötelezve” részt vett.³⁰ Megjegyzendő, hogy testvére, Lisznyay Damó Ferenc maga is kivette a részét az önvédelmi harcból, a nógrádi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljban, majd az ebből alakult 62. honvédszászlóaljban szolgált előbb hadnagyi, majd főhadnagyi rangban.³¹

Jakab Elek visszaemlékezése szerint december második felében Marosvásárhelyen, Lázár József gróf házában találkozott Lisznyaival, s innen indultak összesen tizenketten Kolozsvár felé, hogy a magyar tábor helyzetéről hírt szerezzenek, s valamikor január első napjaiban érkeztek meg Kolozsvárra. Lisznyainak azonban útközben elfagyott a lába, ezért Marosvásárhelyre visszatérni már nem tudott. Jakab emlékirata azért érdekes, mert maga Lisznyai nem említi ezt a küldetést; ugyanakkor Jakab emlékiratában személyes élményeit illetőleg nem írt olyasmit, ami bizonyíthatóan téves lenne.³²

A visszaemlékezést megerősíti a hivatalos *Közlöny* hasábjain megjelent, 1849. január 6-i tordai tudósítás is, amely szerint előző este, azaz január 5-én érkezett a városba „hét úri egyén – köztük Lisznyai Kálmán, Macskási, Jenei, Tolvaj, – utazók, s egyszersmind küldöttek a Székelyföldről”. A tudósító szerint tizenheten [a számok alapján valószínűleg nyomdahiba, tizenketten helyett] indultak el Marosvásárhelyről, de útközben öten már „részint elbetegülve, részint elfagyva” elszakadtak tőlük, köztük a küldöttséget vezető katolikus lelkész is. A küldöttek január 4-én érkeztek Kolozsvárra, s onnan mentek tovább Tordára.³³

Miután Bem csapatai 1849. január elején megjelentek a Székelyföldön, Lisznyai – Kossuthhoz intézett beadványa szerint – visszatért Marosvásárhelyre, s kérte Forró Elek alezredest, „hogya Debrecenbe küldendő futásra lesz szükség, engem küldjenek, s úgy, hogy vissza ne kelljen jönnöm”. Forró megígérte a kérés teljesítését. Lisznyai 1849. január 24-én a megyesi vendéglőben találkozott a Bem seregét kereső Petőfivel,³⁴ majd – nyilván Bem január 21-i nagyszobeni vereségének hírére – visszatért Marosvásárhelyre. Február elején Lisznyai éppen azt várta, hogy megérkezzen Bem Kossuth Lajoshoz írott hivatalos jelentése Marosvásárhelyre, ám a tábornok február 4-i vízaknai veresége következtében ideiglenesen megszakadt az összeköttetés Bem hadserege, a beszercei magyar erők és a Székelyföld között.³⁵ Forró Elek látta, hogy Lisznyainak már erősen utazhatnékja van, s így is kiadta számára a hadútlevelet. Debrecenben találkozott Perczellel, akit Kossuth éppen március elején akart megbízni a délvidéki csapatok parancsnokságával. Lisznyai kérte Perczelt, mint régi jó barátját, hogy vigye magával. Perczel meg is ígérte, hogy Szegeden alkalmazni fogja, de felszólította, hogy az úti költségről maga gondoskodjék. Lisznyai ezért március 11-én Kossuthhoz intézett beadványában arra hivatkozva, hogy a román fölkelők Marosvásárhelyen mindenképp kirabolták, birtoka pedig „Nógrád vármegyében, Varsányban van, Pesthez 5 órányira, hol éppen az ellenség tanyáz”, kérte Kossuthot, hogy a négy (!) hónapi bujdosása alatt elmaradt napi egy ezüstforintnyi fizetését vagy rendelje ki számára, vagy adjon számára valamilyen állást. „Önérzettel bátorkodom kijelenteni, hogy akár szociális s politikai, s akár irodalmi téren, mindég szabadságimádó valék, s ennek szellemében igyekeztem szűk hatáskörömet betölteni.” Árukladó a levél befejezése is: „Kormányelnök úrnak teljes republikánus tisztelettel alázatos polgártársa.” Kossuth még aznap intézkedett titkára, Stuller Ferenc útján, hogy Lisznyainak utalványozzák az általa kért 120 forintnyi összeget.³⁶

Mészáros Károly ügyvéd, 1848 előtt a konzervatív Gyűlde tagja volt, s 1846. április 20-ától 1848 júliusáig Moson megye tisztii alügyészeként szolgált a konzervatív kormányzatot. 1848 júliusában leköszönt tisztéről, s a fővárosba ment, ahol – mint annyi más eszmetársát – a radikális baloldal tagjai között találjuk.³⁷ Tagja volt a Demokrácia Klubja nevű, Petőfiéktől balra álló Demokrácia Klubjának, majd ő is csatlakozott a baloldal egységes szervezéséhez, az Egyenlőségi Társulathoz. 1848 szeptember elején már a Társulat által szervezendő, de Szemere belügyminiszter fellépése révén végül is meg nem szerveződő önkéntes ezred tisztikarában találkozunk a nevével. E társulatban ismerkedhetett meg Madarász Lászlóval és Perczel Mórral. Némileg zavaros kronológiájú visszaemlékezéseiből is megállapítható, hogy a Társulat tagjai a zavaros szeptemberi napokban a fegyveres hatalomátvétel gondolatával kacérokodtak. 1848 decemberétől a baloldali *Jövő* egyik szerkesztője volt, majd – részben radikális hangvételű, a végsőkig menő harcot és a Habsburgok trónfosztását követelő cikkei miatt is – követte a kormányt Debrecenbe. Debrecenben eszmetársa, Madarász László, az OHB tagja s az Országos Rendőri és Postaosztály vezetője tanácsossá nevezte ki. 1849. január végén kimondottan veszélyes küldetést látott el, amikor a főváros felől a Schlik hadtestével egyesülni akaró Schulzig altábornagy hadosztályáról szerzett híreket. Az ideiglenes fővárosban Mészáros egyike volt az Egyenlőségi Társulat újjászervezőinek, sőt

valószínűleg ő dolgozta ki a Társulat új alapszabályát is. A Társulat tagjaitól ezúttal sem volt idegen egy fegyveres hatalomátvétel gondolata, s állítólag ennek részét képezte volna az, hogy a Társulat minél több tagja kísérelje meg gerillacsapatok szervezését.³⁸ Mészáros március 11-én két beadvánnyal is megörvendeztette az OHB-t. Az egyikben közölte, hogy Perczeltől megbízó levelet kíván nyerni „a Tiszamelléken szabadcsapat alakításra”, s ezért kérte, hogy Perczelt hatalmazza fel ennek kiadására. Az OHB még ezen a napon teljesítette a kérést. Szintén ezen a napon kért nyílt rendeletet „az alvidéki táborban szabadságharcunk történeti adatainak öszveszedésére”. Az OHB ezt a kérést is rövid úton áttette Jósika Miklóshoz. Az már senkinek nem tűnt fel, hogy a két megbízatás némileg kizárja egymást...³⁹

Zalár, eredeti nevén Hízli József kispap volt 1848 előtt. 1848 nyarán a Heves megyei mozgósított nemzetőrség soraiban ő is lemasírozott a Délvidékre, s részt vett a szerbek elleni harcokban. Ezután visszatért Heves megyébe. Itt ismerkedett meg a költő Vachott Sándorral, aki 1848 december közepétől Kossuth irodáján dolgozott. A kispap csakhamar megunta a reverendát, s elhagyta hivatását. 1849 január végén Debrecenbe ment, s itt gyakori vendége volt a Vachott házaspárnak. (A látogatásokat a Vachottné húga, Csapó Vilma iránti érdeklődése is inspirálta.) A Vachott házaspár szalonjának gyakori vendégei voltak Vörösmarty, Jámbor Pál, Sárosi Gyula is. Hízli komoly készletét érzett magában arra, hogy németes hangzású nevét is magyarral cserélje fel, s Vachottné tanácsára március 17-én kérte a belügyminisztériumot, hogy engedélyezze nevének Zalárra változtatását. A minisztérium másnap adta ki az engedélyt.⁴⁰

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a kinevezettek mindegyike a szabadságharc fiatal, radikális értelmiségéhez tartozott. Kővárit történészi működése, Dobrossyt és Friebeiszt korábbi országgyűlési tudósítói ténykedése látszott alkalmazni a feladatára. Dobrossy, Mészáros és Lisznyai kinevezetését minden bizonnyal támogatta eszmetársuk, az OHB-ban kulcsfontosságú szerepet betöltő Madarász László is. Zalárnak Sárosi Gyula és az OHB irodáján dolgozó Vachott Sándor szerezte meg a kinevezést. Lisznyainak iskolatársa volt a Zalár kinevezését támogató Sárosi Gyula; jól ismerték egymást Vachott Sándorral; Jósika Miklóssal pedig – aki a hadtörténelmi szervezet „ötletgazdája” lehetett – még az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen találkozott; sőt az ő révén jutott be Kossuthhoz is.⁴¹

A kiadott utasítás szerint az egyes történelmi jegyzők szolgálati helyüket csak „a hadparancsnok különös megbízása következtében” s hivatásuk érdekében hagyhatták el. Feladataik közé tartozott „úgy a nagyobbyszerű ütközetekben, mint kisebb csatákban a sereg állása-, mozdulatai-, a csata egyes fordulatairól a leghitelesebb jegyzeteket tenni”. Az utasítás kötelességükre tette a seregben egyre inkább „kifejlődő rendet és fegyelmet, vitézséget szemmel kísérni”. Felszólította őket, hogy „ne csak küldetése idejétől kezdve, hanem a múltra nézve is” szerezzenek hiteles adatokat „mindenről, mi a hadi életben feljegyzésre, s emlékezetre méltó”. Az utolsó passzus már a költőknek szólt: „Mindezekben a lehető legkevesebb, sőt, semmi költészet, de annál több valóság legyen; a történelmi stílnak megvan a maga nemessége és egyszerű magasztossága – ezt ügyekezék sajátjává tenni, hogy a költöttnek a valóságtól elválasztása nehéz munkájától e dicső harcnak egykori történetírója megkíméltesse.”⁴²

Az OHB március 16-án megküldte a kinevezettek névsorát a pénzügyminisztériumnak. Az értesítés szerint a felsoroltak közül Friebeisz István, Kővári László és Mészáros Károly „az álladalom részéről eddigi hivatalaik után rendes fizetéssel lévén ellátva, eddigi fizetéseiket hivatások változtával is megtartandják”, a többieknek a pénzügyminisztérium március 16-tól első havi illetményként 70 pengő forintot s valamennyi jegyzőnek útiköltségül 60 pengő forintot utalványozzon. Március 17-én a pénzügyminisztérium utasította a főpénztári fiókhivatalt e kifizetésekre.⁴³

Ugyanezen a napon az OHB értesítette a hadügyminisztériumot, illetve az egyes seregarancsnokokat a kinevezésekről. A hadügyminisztériumhoz szóló értesítés szerint Kőváry László április 1-jétől havonta 125, Mészáros Károly és Fribeisz István április 1-jétől havi 70, Lisznayai, Dobrossy és Zalár április 16-ától számítva havi 70 forint illetményre jogosultak, amelyet a hadipénztárból kell fizetni. „Ezen felül hivatásuk érdekében teendő szükséges utazásokra külön költséggel a hadi pénztárból lesznek ellátandók, valamint lehetőleg nyugalmas szállással is.”⁴⁴

A kinevezettek nem kaptak katonai rangot, Zalár szerint azért, mert a kormány nem akarta, „hogy a magasrangú tisztekkel szemben feszéllyel járjon inferioritásuk”.⁴⁵

Március 17-én az OHB közleményben tudatta, hogy „a történeti jegyzők megkívántató száma be lévén töltve, – további folyamodásoknak helye nincs”.⁴⁶

Kővári március 17-én, Lisznayai és Zalár március 19-én, Fribeisz március 31-én indult útnak, legalábbis az országos rendőri és postaosztály ezen a napon állította ki nyílt rendeleteiket.⁴⁷ Fribeisz azonban április 2-án még bizonyosan Debrecenben volt, mert a pénzügyminisztérium ezen a napon utasította a főpénztári fiókhivatalt, hogy Fribeisznek útiköltségre további 80 forintot utalványozzon, s emellett országgyűlési naplószerkesztői fizetését is április hónapra fizesse ki.⁴⁸

Az egyes történészek a megbízás után néhány nappal már el is utaztak Debrecenből. Am működésük meglehetősen eltérő sikerű volt. Közülük összesen ketten, Kővári László és Mészáros Károly végeztek érdemi munkát; a többiek, Lisznayai, Dobrossy, Fribeisz és Zalár jó esetben egy-két jelentést küldtek, rosszabb esetben semmit sem tettek az ügy érdekében. E szempontból tanulságos a Görgei VII. hadteste mellé kirendelt Lisznayai Kálmán esete, akinél alkalmatlanabban alighanem lámpással sem lehetett volna találni e feladatára.

Lisznayai úgy értelmezte az OHB utasítását, hogy őt nem a VII. hadtesthez, hanem Görgeihez nevezték ki, s így amikor a tábornok átvette a magyar főszereget vezényletét, az ő főhadiszállásához csatlakozott. Jellemző, hogy működésének első közel két hónapjáról nincs semmilyen adatunk, pedig a VII. hadtest a legjobban dokumentált magyar hadtestek közé tartozik. Ténykedéséről az első, jelenleg ismert adat az, hogy Buda alatt május 6-án Görgei kézipénztárából fölvevett 70 forintot.⁴⁹ A táborban találkozott Petőfivel is.⁵⁰ A vár május 21-i bevételekor id. Lendvay Mártonnal, a neves színésszel és Sükey Károllyal együtt siettek fel a várba, hogy megkeressék Lendvay fiát, a 42. honvédszászlóaljban szolgáló ifjabb Mártont.⁵¹ Degre Alajos emlékirata szerint a budai várban raboskodó Czuczor Gergely kiszabadulásának tiszteletére verset is rögtönzött.⁵² Egy visszaemlékezés szerint Lisznayainak nemcsak a hadtörténeti adatok összegyűjtése, hanem „alkalmas időben” egy katonai hírlap szerkesztése lett volna a feladata.⁵³

A hadtörténeti jegyzők feladata körüli bizonytalanságokat jelzi, hogy amikor Klapka György helyettes hadügyminiszter 1849. május 23-án a hadművelési napló pontos vezetésére és esetleges hiányainak pótlására utasította Poeltenberg Ernő ezredest, a VII. hadtest parancsnokát, Poeltenberg május 29-én azt felelte, „hogy Lisznayai Kálmán úr, ki egyenesen a VII. hadsereg [!] történetírójává volt a honvédelmi bizottmány által egykoron kinevezve, – anélkül, hogy magát jelentette volna, a hadseregtől eltávozott, – azóta semmi tudomása sem lévén e parancsnokságnak a fennérintett úrnak hollétéről”. Poeltenberg ezért kérte a hadügyminisztériumot, hogy vagy mielőbb rendeljék vissza Lisznayait a hadtesthez, vagy „helyette más történeti jegyző neveztessek ki”. Holott Klapka utasításában egyértelműen szerepelt, „hogy e napló vitele csak hadtörténeti adatok összeállítására szükséges képzettséggel bíró tisztre bízassék”, márpedig ezt a legnagyobb jóindulattal sem lehetett elmondani Lisznayairól, ahogy a többi történeti jegyzőről sem.⁵⁴

Lisznayai történészti működését híven jellemzi, hogy az egyes szereplőktől – pl. a Görgei tábornokánál szolgáló Karsa Ferenc hadnagytól – beszerzett feljegyzések

mind-mind elkeveredtek a kezén.⁵⁵ Működésének egyetlen eredménye egy igen hosszú, Görgeihez intézett költemény volt, amelyet a Lisznyaihoz hasonló szorgalmú Fribeisz István közölt az általa (a történelmi munka helyett) szerkesztett *Komáromi Lapok* második, július 12-i számában.⁵⁶

Lisznyai részt vett a június 21-i peredi csatában, s amikor a cs. kir. tüzérség Görgei kíséretét kezdte lőni, így szólt hozzá: „Tábornok úr! ugrassa a lovát jobbra, mert istenuccse leüti a golyó.” Mire Görgei csak annyit mondott: „Aki fél, hazamehet.” A szemtanúi beszámoló szerint „Lisznyai se szólt többet, álló egész nap”.⁵⁷ Berecz Károly szerint június végén Pesten a Színház téri, a Prófétához címzett vendéglőben találkozott Vasvárival, Arannyal, Petőfivel, Jókaiival, Garay Jánossal és Kerényi Frigyessele. Ennek az emlékezésnek a hitelességét Hatvany Lajos kétségbe vonta, többek között arra hivatkozva, hogy Lisznyai nem volt Pesten az adott időszakban. Tudjuk azonban, hogy Görgei június 24–27. között a fővárosban tartózkodott, s elképzelhető, hogy Lisznyai is vele ment.⁵⁸ Komárom elhagyása után, 1849. július 13-án egy komáromi csizmadiamester 16 éves, Julcsa nevű lányát vitte magával, fiúruhában, „privatdienerként [magánszolgaaként – H. R.]”, aki hűségesen követte Lisznyait a fogságba is.⁵⁹

1849 augusztusában – Jókai eleven leírása szerint – együtt poharazgatott a Görgei táborába érkező orosz hadikövetekkel, s az orosz–magyar szövetség lehetséges előnyeit ecsetelgette a fiatal orosz hadnagynak, aki nem maradt adós a magyarok illúzióit növelő válasszal.⁶⁰ Egy másik leírás szerint az augusztus 2-i debreceni ütközet napján Lisznyai a főhadiszálláson lévő orosz fogoly tisztet próbálta „begyakorolni” a forradalmi és szabad eszmékbe, s azt bizonygatta nekik, „hogy most is tönkrevetik a muszka sereget, – a muszka seregben szolgáló lengyelek meg cserkeszek mind hozzánk állnak”. Mire az egyik fogoly tiszt megjegyezte, hogy ha a cár egyszer segítséget ígért a császárnak, addig és annyi katonát küld Magyarországra, amíg és amennyi le nem győzi a magyarokat.⁶¹

A szintén e napokban Görgei főhadiszállására érkező Jókai szerint Lisznyait egy hadifogoly orosz tiszt társaságában találta, aki jól beszélt franciául, de értett németül is. A főhadiszálláson ekkor már mindenféle hírek terjedtek arról, hogy a kormány felajánlja a magyar koronát a cárnak, s Lisznyai a maga túlzó lelkesültségével „hegyestül-völgyestül odaajánlotta Muszkaországnak Magyarországot és a forradalmi seregeket”. A hadifogoly azonban lehűtötte reményeit: „Nekünk ti nem kellett, sem országotok, sem katonáitok, ha ti még most sem tudjátok, hogy miért jöttünk ide? az rátok nézve szomorú dolog.” Lisznyai erre odasúgta Jókainak, hogy a hadifogoly jó fiú, de a politikához nem ért, s erről nem is tehet, mert hiszen – muszka szegény.⁶²

A fegyverletétel után Lisznyai járt a hadtörténészek közül a legrosszabbul: míg a többiek különösebb retorzió nélkül élték túl a megtorlást, őt besorozták a cs. kir. hadseregbe. Sőt, még azt a megaláztatást is el kellett viselnie, hogy augusztus végén, amikor immáron fogolyként áthaladt az aradi vár kapuján, s nem tisztelgett egy cs. kir. tisztnek, az megpálcáztatta.⁶³

A besorozott honvédtiszteket ezután – Komárom ellenállása és a bizonytalan katonai-politikai helyzet miatt – a katonai Határőrvidéken, Szlavónián, Horvátországon és Stájerországon keresztül indították útnak új állomáshelyük felé.⁶⁴ Lisznyai az 1560 főből álló „legelső hadifogoly transport”⁶⁵ tagjaként augusztus 30-án indult el Óaradról külföldre. Ekkor még úgy tudták, hogy a magyarországi kiegészítésű 34. (Porosz herceg) gyalogezredbe fognak kerülni, amelynek újjászervezését oszt-rák területen kezdték meg a cs. kir. hatóságok. (Az ezred mindhárom zászlóalja a magyar oldalon szolgált a szabadságharc alatt.) A szállítmány útvonalát Podmaniczky Frigyes naplója alapján tudjuk követni: Orczyfalva, Temesvár, Écska, Perlasz, Titel, Szalánkemén, India, Ruma, Tovarnik, Vukovár, Eszék, Valpó, Verőce, Szokolca, Varasd, Pettau (itt értesültek október 3-án Komárom kapitulációjá-

ról), Marburg volt a gyalogmenet útvonala. Marburgból vasúton szállították őket Bruck an der Murba. A legénységi állományú besorozottakat innen továbbküldték Josefstadtbá. A Bruck an der Muron Graz felé átutazó Haynau állítólag felbőszült, amikor arról értesült, hogy a fogoly honvédtiszteket később a magyarországi cs. kir. hadseregbe fogják beosztani, s kieszközölte, hogy az itáliai cs. kir. hadsereghez kerüljenek. Bruck an der Murban kb. két hétig tartózkodtak, ezalatt a besorozottak még eltávozást is kaphattak. Október 9-én értesültek Batthyány és az aradi vértanúk kivégzéséről. Október 20-án indultak tovább Bruck an der Murból, 21-én Grazon át Laibachba vonultak. Innen az Adelsberg–Görz útvonalon értek Udinéba, ahol ismét néhány napig pihentek. Udinétől a Codropipo, Pordenone, Conegliano, Treviso, Castelfranco útvonalon érték el Vicenzát, majd a Verona, Valeggio, Volta, Castiglione, Brescia, Rovato, Caravaggio, Gorgonzola útvonalon vonultak Milánóba, ahová november 20-án érkeztek meg. Innen 23-án indították őket tovább Lodiba, hogy ott végleg beosszák őket új alakulatukba, a 7. illíriai (karinthiai és felső-ausztriai) kiegészítésű, Franz Adolf Prohaska von Guelphenburg báró nevét viselő gyalogezredbe.⁶⁶ Podmaniczky Frigyesrel és vagy tíz más társával ide került közkatonaként Lisznyai is, három forint foglalóval.⁶⁷ (Az idők folyamán aztán az ezredbe besorozott honvédtisztek száma felment harmincra.⁶⁸) A szintén besorozott Podmaniczky Frigyes naplója szerint 1849. november 23-án Lodiban találkozott Lisznyaival, aki kezét szorította vele, s azt kívánta neki, „hogy friss kedélyem s rózsás kedvem ne hagyjon el soha”. Maga Lisznyai „nagyon le volt hangolva, mondhatnám, meg volt törve” – írja Podmaniczky.⁶⁹

Lisznyai ezrede 1848–49-ben az itáliai hadszíntéren szolgált, csupán a 4. zászlóalj 12. osztálya (23–24.) század harcolt a magyar hadszíntéren. Az ezredtörténetben található diszlokációk alapján valószínűsíthető, hogy Lisznyai az ezred 2. zászlóaljának 5. osztályához (9–10. század) került, amely az ezredtörzsszel 1849. szeptember 8. óta állomásozott Lodiban. Ide érkezett be december 21-én a 3. zászlóalj, valamint a hónap végére a 2. zászlóalj többi százada is. Itt maradtak egészen 1850 júniusáig.⁷⁰

1850. január 25–26-án Lisznyait – Podmaniczky szerint – 23 más volt honvédtiszttel⁷¹ együtt átvezényelték Tirolba, s egyben áthelyezték a galíciai kiegészítésű, 30. Laval Nugent gróf, tábornagy nevét viselő gyalogezredbe, ahol a 2. zászlóalj 10. századába került.⁷² Miután vele együtt Podmaniczkyt is áthelyezték a 8. (Lajos főherceg gyalogezredbe), az ő naplója alapján nyomon tudjuk követni Lisznyai útját is. 1850. január 26-án indultak el Lodiból a Crema, Brescia, Castiglione, Valeggio, Verona, Volargne, Ala, Roveredo, Trient, St. Michael, Neumark Botzen útvonalon, s február 19-én értek Innsbruckba. Podmaniczky naplója szerint a háromhetes menet alatt több szenvedést álltak ki, mint korábban Világostól Milánóig. Állandóan bokáig érő hóban meneteltek, lábbelijük átázott, a veronai laktanyában többségük megtetvesedett, útközben szállásaik istállóknak voltak, s az ellátásuk sem volt megfelelő.⁷³

A 30. gyalogezred, amelyhez Lisznyai került, 1. és 2. zászlóalja 1848–1849-ben az itáliai hadszíntéren, 3. zászlóalja és Landwehr-zászlóalja a magyarországi hadszíntéren harcolt. A 4. zászlóaljat 1849 nyarán vezényelték Magyarországra, az 5. zászlóaljat 1849 februárjában Lembergben állították fel, majd 1850 februárjában feloszlatták. Az ezred 1., 2. és 3. zászlóaljait 1849 őszén Tirolba vezényelték. Itt állomásozott egészen 1850. novemberéig, amikor a cs. kir. IV. hadtest soraiban – a Poroszországgal kialakult, háborúval fenyegető feszültség miatt – Bajorországba vonult. Az ezredben már Lisznyaiék megérkezése előtt is szolgáltak fogoly honvédtisztek, egy 1850. február 1-jén kelt kimutatás szerint összesen 32 fő. Ha ehhez hozzáadjuk Lisznyaiék csoportját, még mindig csak 40 főt kapunk, azaz az ezred 18 századában századonként átlagban alig 2-3 fő szolgált.⁷⁴

A 2. zászlóalj, amelyhez Lisznyai is tartozott, december 1-jén Nördlingenben állomásozott. Időközben a háborús veszély elmúlt, azonban az 1848-ban Dánia és a hozzá tartozó, de nagyobbrészt német lakosságú Schleswig és Holstein hercegségek háborús konfliktusának befejezéséig a hadtest ott maradt. A Német Szövetség határozata alapján Ausztriának kellett megszállnia Holsteint és a lauenburgi hercegséget. 1850. december 28-án az ezred a Kissingen–Kassel–Hildesheim–Lüneburg–Lauenburg–Bergedorf útvonalon Hamburgba vonult, ahová 1851. január 30-án érkezett meg. Itt is maradt egészen 1851 augusztusáig, amikor bevonult Holsteinbe. Az ezredtörténetből nem derül ki, hogy maga a 2. zászlóalj hol állomásozott.⁷⁵ Lisznyai azonban a holsteini megszállásban már nem vett részt, mert 1851. április 10-én „Real-Invalid”-ként, azaz tényleges rokkantként, tehát egészségügyi okokból szerelték le.⁷⁶

Liszn yait azonban több mint egy hónappal a leszerelési határozatot megelőzően elengedték, hiszen március 8-án már Pozsonyban volt, s 10-én már Pestre érkezéséről adott hírt a *Pesti Napló*. A híradás szerint Lisznyai azzal a tervvel foglalkozott, hogy közzéteszi a forradalomra vonatkozó adatait; s noha még 1861-ben is fogadkozott, hogy megírja 1848–1851 közötti emlékeit, a szép terv végül mégsem valósult meg. Vagy a feljegyzések, vagy a szorgalom hiányzott hozzá.⁷⁷

■ JEGYZETEK

1. A témát 90 évvel ezelőtt Lukinich Imre dolgozta fel. *A szabadságharcz történetírói*. Századok 1917. 50. évf. 345–355. (továbbiakban Lukinich Imre) Az azóta előkerült levéltári anyag azonban több ponton is módosítja, illetve kiigazítja Lukinich Imre közleményét, ezért indokoltnak tartom a téma újabb feldolgozását. Jelen tanulmány első, valamennyi hadtörténelmi ténykedését tárgyalva változata megjelent Hermann Róbert: *A szabadságharc hadtörténelméi*. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyve*. Szerk. Tüsor Péter. Bp., 1998. 536–557. A terjedelmi korlátok miatt itt csak Lisznyai működésével foglalkozom. A tíz évvel ezelőtti szöveget kiegészítettem az azóta eltelt időszak során megjelent szakirodalmal (főképp Szilágyi Márton Lisznyai-életrajza) és saját kutatásaim adataival. – A témát Lukinich tanulmánya alapján Dobrossy életrajzában érintette Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Kornis Gyula előszavával. Bp., 1939. 266–268; s egy jegyzet erejéig összefoglalta Szekeres László. *Jó-kai Mór: Cikkek és beszédek. (1849. február 9 – 1849. július 6)*. Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. III. Bp., 1980. (továbbiakban JMCB III. 1071. – Lukinich Imre közleményében az 1849-es vallás- és közoktatásügyi minisztérium 329. iktatószáma alatt található irategyetűl dolgozta fel. A hivatkozás téves, mert az 1849:329. iktatószám a belügyminisztérium elnöki irataira vonatkozik, az anyagot a VKM-nél 1065. és 1072 szám alatt iktatták. Az iratanyagot azonban – mint ez a századelőn kiemelt iratokkal gyakran megtörtént – nem reponálták, így Siklóssy László 1939-ben már nem találta őket a helyükön. I. m. 266. Az iratanyag azonban szerencsére nem vett el – mint ez a századelőn és a két világháború között kiemelt iratokkal egyébként gyakran megtörtént –, hanem visszakerült az OHB iratai közé. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai. 1849:6693. A reponálásra már 1955 után került sor, mert Barta István még azt állítja, hogy ezen iktatószám alatt nincsenek meg az iratok, hivatkozik viszont a VKM említett iktatószámaira, ahol ma már nincs egyetlen irat sem. MOL H 54. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. Elnöki iratok. (továbbiakban VKME) 1849:1065, 1072. *Kossuth Lajos összes munkái*. XV. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. Barta István. Bp., 1955. (továbbiakban KLÖM XV 569. 2. jegyzet.
- 2. A felhívás fogalmazványát ld. MOL OHB 1849:3121., másolatát ld. uo. 1849:6693. *Közlí Kossuth Lajos összes munkái*. XIV. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. II. S. a. r. Barta István. Bp., 1953. (továbbiakban KLÖM XIV 638.
- 3. A kinevezések fogalmazványát ld. MOL OHB 1849:3414, másolatukat ld. uo. 1849:6693.
- 4. „...azon célból, miképp a magyar hőstettek utódainknak híven adassanak át, s hogy ezekből oly kedves hagyományok keletkezzenek, mint amilyen a valódiilag költői 'Aranytrombita' [Sárosi Gyula verses krónikája – H. R.], melyekből aztán a késő magyar világ láthassa, hogy mily derék fickók voltunk, s hogy tisztelettel boruljon le előttünk, s minket mintául – nem választván, hibáinkon okuljon: – mondom, ezen célból minden hadtesthez hivatalból Tacitusok küldettek.” *Mészáros Lázár emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. II. k. 201. Mészáros a kiküldöttek közé sorolja Petőfit és Vasvárit is. Rajtuk kívül egyedül Liszn yait említi. – Petőffel kapcsolatban megjegyzendő, hogy neki is voltak haditudósítói és (had)történelmi ambíciói. Előbbi bizonyítja a *Közlönynek* küldött tudósításai, utóbbi a *Históriai jegyzetek* című töredéke, és Berde Mózeshez intézett 1849. március 24-i levele, amelyben a háromszéki önvédelmi harcról ígért adatokat kéri. Az előbbieket közli *Petőfi Sándor vegyes művei*. Sajtó alá rendezte V. Nyilassy Vilma és Kiss József. *Petőfi Sándor összes művei* (továbbiakban PSÖM) V. k. Bp., 1956. 132–138. és 141–142, a Berdehez írott levelet ld. *Petőfi Sándor levelezése*. Sajtó alá rendezte Kiss József, V. Nyilassy Vilma és H. Törő György. PSÖM VII. k. Bp., 1964. 201. Vö. uo. 469.

5. Mészáros Károly *önéletrajza*. Sajtó alá rendezte Csorba Csaba. Debrecen, 1974. 54–55. (továbbiakban Mészáros Károly)
6. Kővári László: *Visszaemlékezések a forradalom derübb napjaira. Emlékirat jubileuma alkalmából*. (Lenyomat az 1848–49. Történelmi Lapok 1898-ik évi folyamából.) Kvár, 1898. (továbbiakban Kővári László 1898.) 83–84. E téves adat átkerült Márki Sándor *Kőváry László emlékezete* című életrajzába (Bp., 1910. 10.) és onnan Lukinich Imre közleményébe. 347. – Kossuth március 15-i tartózkodására ld. KLÖM XIV. 655–656. és KLÖM XV. 898.
7. Morvay Győző: *Zalár József leveleiből*. (Eger, 1903. jan. 17.) Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 111. (továbbiakban Morvay Győző); Lukinich Imre 347.
8. JMCB III. 57–58. Az írás az *Esti Lapok* 1849. febr. 26-i 4. számában jelent meg. A cikk és Kővári alább ismertetendő cikke közötti rokonságra a kötet szerkesztője hívta fel a figyelmet. uo. 774.
9. Közlöny 1849. márc. 7. No. 46. 161. A Spárta-párhuzamot használja összefoglaló munkájában is. Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest, 1861. (továbbiakban Kővári László 1861.) 127.
10. Életrajzát ld. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp., 1893. (továbbiakban Szinyei József: *Magyar írók*) 939–940. hasáb; Siklóssy László: i. m. 253–270. Reformkori ténykedésére ld. T. Erdélyi Ilona: *Az Ifjú Magyarországról és Kazinczy Gábor*. Irodalomtörténeti Füzetek 48. Bp., 1965. 43–44; Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp., 1979. 485–487, 599–601. (továbbiakban MST I. – A szerkesztés nagyobb dicsőségére ugyanazon kötetben belül hol Dobrosi, hol Dobrossi, hol Dobrossy szerepel.), Kosáry Domokos: *A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848–1849*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története, 1849–1867*. II/1. Bp., 1985. (továbbiakban Kosáry Domokos, 1985.) 146–147. A Kölcsey-naplóra ld. Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*. Sajtó alá rendezte Völgyesi Orsolya. *Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Országgyűlési Írások*. I. Bp., 2000. 248–256. Vö. még Táncsics Mihály: *Életpályám*. S. a. r. Czibor János. Bp., 1978. 316. (továbbiakban Táncsics Mihály) és Makoldy Sándor: *Nemes Hajnik Károly és a magyar országgyűlés gyorsírója*. I. 1806–1843. (Unicus). Bp., 1943. 71.
11. Közli *Petőfi-adattár*: I. *Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*. (Kiegészítés Endrődi Sándor *Petőfi napjai a magyar irodalomban* c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiss József. *A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* 11. Bp., 1987. 256.
12. Kosáry Domokos 1985. 184. Táncsics védelmére ld. Táncsics Mihály 294. és 296.
13. A nyílt rendeletet közli Kardos Samu: *Kossuth Lajos Debreczenben kelt nyílt rendeletei*. Régi Okiratok és Levelek Tára. Szerk. Kardos Samu. 1906. 1. (4.) 67.
14. Életrajzát ld. Szinyei József: *Magyar írók*. III. k. Bp., 1894. 762–764. Hasáb; Lukinich Imre 348. Országgyűlési tudósításaira ld. Pajkossy Gábor: *A reformkori országgyűlési tudósítások*. Levéltári Közlemények 1995. 66. évf. 136. Az említett titkosrendőri jelentést közli Kossuth Lajos *összes munkái*. XI. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*. S. a. r. Barta István. Bp., 1951. 240–242. – Szinyei szerint Friebeisz őrnagyként fejezte be a szabadságharcot; ennek nincs nyoma a korabeli kinevezésekben.
15. MOL N 70. Diéta anni 1848–1849. Ld. XX22. Fasc. 2A No. 802/a. Hasonló kérvényt adott be Jancsoics Pál országos naplószerkesztő január 18-án. uo. Ld. még Siklóssy László 322–325.
16. Életrajzát ld. Szinyei József: *Magyar írók*. VII. k. Bp., 1900. 140–149. hasáb; Kosáry Domokos 1985. 121. Reformkori munkásságára ld. még MST I. 481.
17. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Buk., 1978. 43.
18. Kővári László 1898. 36–81. Kővári László 1861. 154. Hivatalt karrierjére ld. F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Bp, 1987. 553. *Az Ellenőre* ld. Kosáry Domokos 1985. 121. és 192. Kemény G. Gábor: *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban*. Benne *Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája*. összeállította Busa Margit. Bp., 1957.120; Dózsa [Elek]: *Erdély vérnapjaiból*. Közlöny 1849. febr. 9. No. 23. 84.
19. Zoltán János – Pénzügyminisztérium. Debrecen, 1849. márc. 7. MOL H 29. Pénzügyminisztérium, Pénztári osztály (továbbiakban PM PO) 1849:2694. Fogalmazványa: uo. H 9. Belügyminisztérium. Elnöki iratok (továbbiakban BME) 1849:18.
20. Kővári – OHB, Debrecen, 1849.febr. 24. Iktatva OHB 1849:2610. alatt. Az iratot az OHB Nyáry Pál aláírásával márc. 1-jén Csányinak küldte el használat végett. Másolatát ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Az aradi Csány-levéltárról készült másolatok. VIII/17. Ismerteti Egyed Ákos: *Erdély 184–1849*. Csikszereada, 1999. II. 123–125. Csány 1849. március 5-i válaszában igen elismerően nyilatkozott a tervezetről. *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849*. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. II. 216.
21. Életrajzát ld. Bányai Elemér: *Lisznyai Kálmán élete*. Kvár, 1901. (továbbiakban Bányai Elemér); Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulmányai*. Irodalomtörténeti füzetek 149. sz. Bp., 2001. (továbbiakban Szilágyi Márton); rövidebb formában uő: *Lisznyai Kálmán (1823–1863)*. In: *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdünk mi sem dicsőség, sem díjért”*. Szerk. Körmöczi Katalin. Bp., 2000. (továbbiakban Körmöczi Katalin) 314–329. Vö. még Szinyei József: *Magyar írók*. VII. Bp., 1900. 1310–1316. hasáb; PSÖM VII. 363–364. Publicisztikai ténykedésére ld. még Kosáry Domokos 1985. 88
22. *Országgyűlési emlék*. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Szerk. és kiadja VAHOT Imre. Bp., 1848. 55–73.
23. Vö. Szilágyi Márton 42–43.
24. Török Zsigmond: *Emlékek*. Szabadka, 1882. 37–38; Paskay Gyula: *A jurátus-élet 1847/48-ban. Korrajz a pozsonyi utolsó hongyülés idejéből*. Bp., 1885. 76–79. Mindkét emlékezés szerint Petőfi is ott volt a küldöttségben, ami bizonyosan téves adat. Török szerint a küldöttség tagja volt még Vasvári, Oroszhegyi Józsa, Lisznyai és Korányi Frigyes. Paskay a küldöttség tagjai között említi Jókait, Degré Alajost, Vas Gerebent, Lisznyait, Vasvárit és Lauka Gusztávot. Degré ugyan járt Pozsonyban, de nem

- ekkor, hanem március 26–27-én; s nem egy küldöttség tagjaként, hanem egyedül. Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Összeállította, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Ugrin Aranka. Bp., 1983. 184–185. (továbbiakban Degré Alajos); Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971. 263. 265–266. Vö. még Hatvany Lajos II. 309–310. – Korányi Frigyes emlékezései szerint Hajnik mellett Vasvári, Korányi és egy Meixner nevű jogász volt a küldöttek. *Bárány Korányi Frigyes emlékeiből*. In: Korányi Sándor szerk.: *Elmúlt idők emlékeiből*. Bp., é. n. 1929. 12.
25. Itteni szerepére a fenti munkákon kívül ld. még ld. Vadnai Károly: „*A madarak pajtása*” (*Emlékezés Lisznyaira*). (1882.) In: *Elmúlt idők. Emlékezések*. Bp., 1886. (továbbiakban Vadnai Károly) 182; P. Szathmáry Károly: *Emlékeim*. Szilágysomlyó, 1884. 54; Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Bp., 1880. 183. (továbbiakban Jakab Elek); Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Kvár, 1896. 10. és 16; Kóvári László 1898. 26; Korányi Frigyes 13; Imreh Sándor: *Visszaemlékezés az 1848–1849. évi szabadságharcra Erdélyben*. S. a. r. Pásztai László. Nemzeti Téka. Bp., 2003. 37–38; *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczi Ambrus. Transylvanica Varietas. Bp., 2003. II. 69. Ez utóbbiból egyébként kiderül, hogy Lisznyai „150 kutyá” címmel szavaltta el azt a versét, amelynek az „aranygyapjas gazemberek”-re vonatkozó fordulata oly nevezetessé vált, s majdnem botrányt okozott.
26. Kéry Gyula 408.
27. Kéry Gyula 418.
28. Kossuth Lajos *összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban* S. a. r. Sinkovics István. Bp., 1957. 735. A küldetésre ld. Egyed Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai. Erdély emlékezete*. Marosvásárhely, 2004. 25–26; Németh György: *Gál Sándor honvédeztredes 1848–1849-es tevékenysége*. Bibliotheca Transylvanica 58. Csíkszereda, 2008. 31–33.
29. Biró Sándor: *Háromszéki forradalmi töredék*. 1848–49. Történelmi Lapok 1896. 122–123. és 132. (továbbiakban Biró Sándor)
30. Ezt némileg megerősíti az, amit Petőfi ismeretlen útítársa jegyzett fel róla 1849. január 24-i megyesi találkozásuk alkalmával: [Lisznyai] „A Székelyföldről, hol az utolsó hetek alatt sok vész- és dicsőségben osztozott, jött ide ki, hogy, mint Noe galambja, egy zöld ágat keressen és vigyen a kis bárka csüggődéző népének.” Közli Hatvany Lajos: *Igy élt Petőfi*. Sajtó alá rendezte stb. Kiss József. Bp., 1967.² II. 562. (továbbiakban Hatvany Lajos II.)
31. Bona Gábor II. Az alakulatra ld. Bona Gábor: *Nógrád megyei 1848-as hónapok nyomában*. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. XI. Történelem. Salgótarján, 1985. 35–39. és 45–49.
32. Jakab Elek 439–443. A tizenkét személyből önmagán kívül Kossuth Antal kereklozszentpáli plébános, Macskásy (Matskási, Matskási) Antal, Urházy György, Lisznyai, Balázs Sándor, Jenei József, Tolvaj Ferenc, Szentkirályi Gábor és Lázár Albert nevét említi. A küldöttség Kolozsvárra érkezését 1848 karácsonyára teszi Imreh Sándor: *Matskási Antal, Petőfi Sándor és a háromszéki önvédelmi harca. 1848–49*. Történelmi Lapok 1894. 179, 189; de szerinte a küldetést Matskásy egyedül hajtotta végre. Mikó Mihály kormánybiztos 1849. június 19-én Csíksomlyón kiadott bizonyítványa szerint Matskásy január 1-jén érkezett vissza Kolozsvárról. Biró Sándor 137–138. Berde Mózes kormánybiztos 1849. május 25-i bizonyítványa szerint is Matskásy hozta Háromszékre a Kolozsvár visszavételéről tudósító hírt. Uo. 150. Urházyról Lisznyai a későbbiekben is megemlékezett a maga keresetlen stílusában: „...amikor Mátyás-huszar volt, nem vetkezett le, nem mosdott soha, s »olyan fekete volt – úgy mond – a tenyere, hogy a hónapos reték is megtermett volna benne!»” Vadnai Károly 182–183.
33. *Torda, 1849. jan. 6-án*. Közlöny 1849. jan. 16. No. 2. 8.
34. Dienes András: *Petőfi a szabadságharcban*. Bp., 1958. 73–74; Hatvany Lajos II. 562.
35. A Kossuthhoz intézett beadvány szövege itt kissé homályos: „S éppen Bem hivatalos jelentését vártam Vásárhelyen, azt Önnek kézbesítendő, midőn Medgyes visszavételével a Beszterce felőli s vízaknai tábor közt megakadt a közlekedés.” A szöveg valószínűleg arra utal, hogy August von Heydte őrnagy különítménye előbb 1849. február 8-án, majd 10-én is megszállta Medgyest; Bem pedig február 4-én vívta meg a vesztes vízaknai ütközetet. Szó lehetne még Medgyesnek a magyarok által történt valamelyik megszállásáról, ám amikor ezekre sor került, egyetlen alkalommal sem voltak magyar csapatok Vízaknán. Szóba jöhetne még a március 2–3-i medgyesi ütközet, amelynek során a város a cs. kir. csapatok kezére került; de ennek időpontjában sem állomásoztak magyar erők Vízaknán. Vö. [August von Heydte:] *Der Winterfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Von einem österreichischen Veteranen*. In: *Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. I. Leipzig, 1863. 262–264, 279–291; Breit József: *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. Bp., 1930.² I. 324–327; II 142–143. és 147–157.
36. Lisznyai 1848 júliusa és 1849 márciusa közötti ténykedésére ld. Lisznyai Kálmán – Kossuth Lajos, Debrecen, 1849. márc. 11. MOL OHB 1849:3178. (a külön nem jelzett idézetek innen származnak); Kosáry Domokos 1985. 120, 127; Lukinich Imre 346–347.
37. Életrajzát ld. Szinyei József: *Magyar írók*. VIII. Bp., 1902. 1163–1168. hasáb; Mészáros Károly, 1974 passim; Kosáry Domokos 1985. 122.
38. Mészáros Károly, 1974 passim; Spira György: *Mészáros Károly énéletrajza előtt*. Századok 1977. 111. évf. 587–596; Kosáry Domokos 1985. 120, 131. és 133; Lukinich Imre 348. 1849 január végi küldetésére ld. KLÖM XIV 218–219. és Borus József: *Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata*. Bp., 1975. 106.
39. MOL OHB. Iktatókönyvek. 1849:3141, 3172.
40. Életrajzát ld. Szinyei József: *Magyar írók*. XIV. Bp., 1914. 1722–1724; Morvay Győző 111; Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból. Emlékiratok*. Bp., 1889. II. 91–93; Hízlai József – Belügyminisztérium. Debrecen, 1849. márc. 10. MOL H 14; Belügyminisztérium. Közigazgatási osztály. 25. doboz. 13. kútfő, 131. tétel. 49/B.

41. Szilágyi Márton 48.
42. Fogalmazványa: MOL OHB 1849:3414. Másolata uo. 1849:6693. Közli KLÖM XIV. 661–662. Zalár kinevezésének eredetijét ld. MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok (továbbiakban HM Ált.). 1849:23270.
43. Nyáry Pál – PM, Debrecen, 1849. márc. 16. MOL PM PO 1849:3047. Fogalmazványa MOL OHB 1849:3414., másolata uo. 1849:6693. PM – főpénztári fiók hivatal. Debrecen, 1849. márc. 17. MOL PM PO 1849:3047.
44. Nyáry Pál – hadügyminisztérium, Debrecen, 1849. márc. 16. MOL HM Ált. 1849:6734. [3414/E]. 1463/B. Mészáros sk.: Elnöki osztály, tábornokai osztály. Piros ceruzával: „Lásza valamennyi osztály” és az elnöki, katonai, tábornokai, gazdasági, újoncozási, pótlóvázási és egészségügyi osztályok látta-mozásai. „B osztálynak vissza – Stein ezredes.” Fogalmazványa MOL OHB 1849:3414., másolata uo. 1849:6693. A seregparancsnokoknak küldött értesítést Lisznai kinevezése alapján közli *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849.* S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001. 261. Március 20-án az OHB valamilyen oknál fogva ismét közölte a hadügyminisztériummal kinevezettek neveit. MOL HM Ált. Iktatókönyvek. 1849:6849.
45. Morvay Győző 225. – Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* I. A–Gy. Bp., 1998. 425., II. H–Q. Bp., 1998; III. P–Zs. Bp., 1999. 504. szerint Friebeisz, Lisznai és Zalár hadnagy rangot kapott; ez utóbbit kérdőjelesen jelöli hadnagynak. Dobrossyt, Kővárit és Mészáros Károlyt viszont nem szerepelteti a tisztek között (továbbiakban Bona Gábor I–III.).
46. Fogalmazvány, Jósika Miklós szignójával. MOL OHB 1849:3414. Megjelent Közlöny 1849. márc. 17. No. 55.
47. MOL H 95. Országos Rendőri és Postaosztály. 1849. 1. Kútfő, 216. tétel (Kővári), 218. tétel (Lisznai), 220. tétel (Zalár), 250. tétel (Friebeisz).
48. MOL PM PO 1849:3697. A „mindenki lépik egyet” logikája alapján Szeberényi Lehel újságíró rövidesen a képviselőházhoz folyamodott „az eddigi naplószerkesztők egyikének történeti jegyzővé lett kinevezetése” miatt megürülendő állásért. MOL N 70. Dieta anni 1848–1849. Lad. XX22. Fasc. 2B. No. 118.
49. A pénz felvételére ld. Hermann Róbert: *A tábornok úr kézipénztára.* AETAS 1997. 2. sz. 114.
50. Kőrösy Sándor hadbíró százados visszaemlékezését közli Hatvány Lajos II. 741.
51. Potemkin Ödön: *Színészeink a szabadságharcban. 4. rész. Honvédtisztek boszúja Budavár ostrománál.* In: Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]: *Honvédvilág.* Pest, 1868. II 149. Lendvayról később úgy emlékezett meg, hogy „Mennykő egy katona volt. Nagy-Sarlónál száz német granátost is leszuratot!” Vadnai Károly 182.
52. Degré Alajos 181. Igaz, ő ezt 1848. március 15-ére (!) teszi. Vö. Szilágyi Márton 43.
53. Karsa Ferenc: *Szabadságharc napló.* „A körülmény és velem 1848. és 1849. évben történt események”. S. a. r. Bona Gábor. Bp., 1993. 222–223. (továbbiakban Karsa Ferenc) Az említett hírlap, a *Való* szerkesztésével Görgei 1849. május végén Kecskeméthy Aurélt bízta meg, ám a lapnak egyetlen száma sem jelent meg. Kosáry Domokos 1985. 282–283. és szócikkem az 1848–49-es hadisajtóról. Az *1848–49. évi forradalom és szabadságharc története.* Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Bp., 1996. 43.
54. Klapka – VII. hadtest, Debrecen, 1849. máj., 23. 2625/B. és Poeltenberg – Klapka, Győr, 1849. máj., 29. 2437/933. I/k. MOL HM Ált. 1849:18930. – Megjegyzendő, hogy 1848–1849-ből jelenleg összesen három (!) magyar hadműveleti naplót ismerünk; a magyar főserégét az 1849. március 22. és július 9. közötti, a komáromi hadsereget az 1849. június 1. és szeptember 12. közötti, illetve a IV hadtestét az 1849. június 26. és július 30. közötti időszakból. Csapó Zoltán – Hermann Róbert – Jánosi András: *A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”.* Hadtörténelmi Közlemények 1998. 1. sz. 221–222.
55. Karsa Ferenc 222–223. Egyetlen olyan kéziratról tudunk, amely feltételeken Lisznaihoz köthető, Thóbiás Dánielnek, a 48. honvédszászlóalj hadnagyának naplótöredéke. Sipos Ferenc: „*Korunk a tettek kora, a szavak ideje lejárt.*” Thóbiás Dániel ’48-as honvédhadnagy naplója (töredék). Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2002. 1. sz. 10–26. Erről a közzététel feltételezi, hogy esetleg Lisznai hagyatékából kerülhetett az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába; Thóbiás ugyanis 1849. június elején Esztergomban többször is együtt volt Lisznaiával. Karsa Ferenc: i. m. 222–223.
56. Lisznai költeményét idézi Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története.* Bp., 1994. I. 84. és Pogány Péter szerk.: *Riadó magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái.* Bp., 1983. 439. (Ez utóbbi szerint önálló nyomtatványként is megjelent.) – Bányai Elemér 27. vonatkozó része tele van téves adatokkal. „A szabadságharc kitérősekor azonban ő is jelentkezett a honvédelmi bizottmány elé és besoroztatta magát közhuszárnak egy székely ezredbe. Egy szolgálati küldetése alkalmával a kápolnai csatából mint futár Debrecenbe ment Görgeihez, ki magánál tartotta historikusnak, kezdetben kapitányi ranggal, miből később őrnaggyá léptették elé. Új állásában állandóan Görgei oldala mellett működött. Sok vizet nem zavart a hadjárat alatt, s a historikus tisztséget is inkább azért kapta, hogy meg legyen kímélve a hadjárat nehézségeitől.” Mint láttuk, 1. Lisznait nem az OHB-nál jelentkeztet; 2. nem sorozták be egy székely ezredbe közhuszárnak; 3. nem volt ott a kápolnai csatában, amelyből 4. nem mehett futárként Görgeihez Debrecenbe, mert Görgei viszont ott a kápolnai csatában; 5. nem Görgei vette maga mellé historikusként, hanem kinevezték mellé; 6. nem léptették elő sem kapitánynak (századosnak), 7. sem őrnagynak.
57. Karsa Ferenc 230. Az eset egy másik, tartalmilag nagyjából azonos, Lisznai beszámolóján alapuló leírását ld. Vadnai Károly 179–180. (Ez azonban a Komárom alatti nagy csaták idejére teszi az esetet.)
58. Berecz Károly: *A régi „Fiatal Magyarország”. (Emlékezések, vázlatok).* Bp., 1898. 20–21. Vö. Hatvány Lajos II 699–700. A találkozás megtörténtét valószínűsíti az is, hogy Vasvári Pál is június végén indult vissza az erdélyi táborba. Hermann Róbert: *Történetiről katona – Vasvári Pál utolsó éve.*

- In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor. Bp., 2005. 286.
- Karsa Ferenc 248. a június 21-i peredi csata után először július 7-énél emlékezik meg Lisznyairól; az az valóban nem kizárt, hogy időközben Pesten járhatott.
59. Karsa Ferenc 252. 260–261.
60. Jókai Mór: *Száz leány egy rakáson.* In: *Még egy csokrot.* Jókai Mór összes művei. LXIX. Bp., 1909. 155–156.
61. Karsa Ferenc 274.
62. Jókai Mór: *Életem legszomorubb napjai.* (Naplótöredékek). In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek.* Válogatta és sajtó alá rendezte Láng József és Rigó László. A jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. Bp., 1975. (1861)
37. Az emlékezést idézi még Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika.* III. Bp., 1888. 359. azzal, hogy Lisznyait a kormány nevezte ki hadi krónikásnak a táborba. Noha Görgey István, a fővezér öccse több száz oldalt írt össze a feldunai hadsereg 1849. évi történetéről, Lisznyairól csupán ennyit említ, ami sokat elárul a költő hadi krónikáisi szerepéről, illetve a főhadiszálláson való „társadalmi beágyazottságáról”.
63. Korányi Frigyes 26. Korányi emlékirata szerint ő, Korányi Adolf, Nyíri Vilmos honvédszázados és Spelletich Bódog Bács megyei kormánybiztos együtt voltak ekkortájt Aradon; nekik azonban sikerült útlevelet szerezniük Szabolcs megyébe; Spelletich pedig több hónapos szabolcsi bujdosás után kimekkült Amerikába. Uo. 26–27.
64. Ld. erre Haynau – cs. kir. hadügyminisztérium, Temesvár, 1849. aug. 20. Kriegsarchiv, Wien. Kriegsministerium. Präsidiäle. 1849:6794., 6950. 6961. A besorozottak életére ld. Dobák András: *„Azt hittük, hogy a győzelem urai leszünk, s íme, lealáztatás szolgálivá lettünk”. A besorozott honvédek élete a cs. kir. hadseregben, 1849–1851.* Levéltári Közlemények (69.) 1998. 1–2. sz. 157–193.
65. Ld. erre 1861. augusztus 9-én Jókaihoz írott levelét. Közli „...örültek házába akartatok záratni.” *Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései.* S. a. r. F. Almási Éva. Bp., 2001. 43. (továbbiakban F. Almási Éva)
66. Az útra ld. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887.* II. 1844–1850. Bp., 1887. (továbbiakban Podmaniczky Frigyes II. 308–338.
67. Kriegsarchiv, Wien. Grundbuchblätter. (továbbiakban KA GBBL) 7. Infanterie-Regiment. 1840–1850. Abgang Klasse III. 84/96. (Damó néven) Vö. Bona Gábor II.
68. Ezek a következők voltak: Bárány Elek, Blaskovits Viktor, Dessewffy Lajos, Gukler Antal, Janitzky Gyula, Jonggea József, Kiss Gáspár, Kornis Pál, Kovácsy György, Vincenz Krelitz, Lengváry Miklós, Lisznyai, Franz (Francesco) Lorenzi, Nagy Sándor, Orosz Ferenc, Pápa Kelemen, Pilaszanovits Jenő, Podmaniczky Frigyes, Eduars Rabl von Tronsberg, Reményi József, Revitzky József, Franz Schivetz, Strilich Sándor, Szalmay Antal, Szimlovits József, Szkenderovits Sámuel, Szolák Pál, Talabér Móric, Vukovich Sándor, Wuethhoff Károly. KA GBBL 7. Infanterie-Regiment. 1840–1850. Abgang Klasse III. 84/52, 57, 63, 65, 66, 68, 74, 75, 76, 77, 86, 96, 98, 126, 86/121, 133, 134, 137, 141, 142, 144, 154, 158, 164, 166, 167, 87/42, 44, 96, 88/24.
69. Podmaniczky Frigyes II. 338.
70. Chronik des k. k. 7. Linien-Infanterie-Regimentes seit seiner Errichtung 1691 bis Ende Mai 1868. Graz 1869. 112–113., 121; Gustav Ritter Amon von Treuenfest: *Geschichte des kaiserl. u. könipl. kämtnerisches Infanterie-Regimentes Feldmarschall Graf von Khevenhüller Nr. 7.* Wien 1891. 678. és 698.
71. Az áthelyezettek a 8. (Lajos főherceg), a 28. (Benedek Lajos) és a 30. (Nugent) gyalogezredhez kerültek. A fent hivatkozott anyakönyvi lapok szerint a következő személyeket helyezték át: Bárány Elek, Dessewffy Lajos, Gukler Antal, Janitzky Gyula, Kornis Pál, Kovácsy György, Vincenz Krelitz, Lisznyai, Orosz Ferenc, Pilaszanovits Jenő, Podmaniczky Frigyes, Eduars Rabl von Tronsberg, Revitzky József, Franz Schivetz, Strilich Sándor, Szimlovits József, Szkenderovits Sámuel, Szolák Pál, Talabér Móric, Kornis Pál, Lisznyai, Franz Schivetz, Revitzky József kerültek a 30. gyalogezredhez. KA GBBL 7. Infanterie-Regiment. 1840–1850. Abgang Klasse III. 84/77, 86, 96, 98, 86/158, 164. Jonggea Józsefét és Lengváry Miklóst is a 30. gyalogezredhez küldték, de őket csak január 31-én törölték a 7. gyalogezred létszámából. Uo. 86/166–167. A többiek közül 6 fő a 8., 9 fő a 28. gyalogezredbe került.
72. KA GBBL 30. Infanterie-Regiment. 1851–1857. Abgang Klasse III. 31/139. (Damó néven), vö. Bona Gábor II Szilágyi Márton 50.
73. Podmaniczky Frigyes II. 348–349. és 355–357.
74. K. k. 4-ts Armeekorps. National-Verzeichniss über die bei den Truppen des Armeekorps befindlichen ehemaligen Honvéd Offiziere. Bregenz, 1850. febr. 1. KA Alte Feldakten. Hauptarmee. Detailakten. 1848/9-13-10. A kimutatás szerint a 10. században egyedül a székesfehérvári születésű Rozsos Miklós, a 6. honvédszázalój egykori hadnagya szolgált.
75. Emil Ritter Hailig von Hailingen: *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Br. 30. 1725–1895.* Lemberg [1895]. 276–78. Mindennek alapján nyilvánvalóan téves az az adat, hogy Lisznyai Schleswigben szolgált volna, hiszen az ezred a délebbre lévő Holsteinbe is csak az ő leszerelése után jutott el. Vö. Szinnyei József: *Magyar írók.* VII. 1312. hasáb. Schleswigi szolgálatát említi Vadnai Károly 183. Lisznyai katonáskodására ld. Szilágyi Márton 50–53.
76. Ld. erre személyi lapját. KA GBBL 30. Infanterie-Regiment. 1851–1857. Abgang Klasse III. 31/139.
77. Ld. erre 1861. július 18–21. között Sárosi Gyulához írott levelét, közli *Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Bisztray Gyula. Bp., 1954; ill. 1861. augusztus 9-én Jókaihoz írott levelét. Közli F. Almási Éva 43. Idézi őket Szilágyi Márton 53.